

ВЧК-ГПУ І СТАНОВЛЕННЯ ОДНОПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ 1920-х рр.

Досліджується роль та методи діяльності ВЧК-ГПУ у становленні однопартійної системи в Україні на початку 1920-х рр.

Ключові слова: ВЧК-ГПУ, однопартійна система.

Наявність багатопартійної системи є ознакою формування громадянського суспільства. Після Жовтневого перевороту лідери більшовицької партії взяли курс на створення однопартійної системи в країні. Сьогодні певні політичні сили теж намагаються підпорядкувати партійним інтересам всі гілки влади. Практика демонструє, що вони використовують апробовані більшовиками методи протидії політичним опонентам. Таким чином, сучасна політична боротьба в Україні визначила актуальність досліджуваної проблеми.

Захоплення більшовиками влади в Петрограді в 1917 р. сприймалося сучасниками як випадковість і явище тимчасове. Підготовка та здійснення Жовтневого перевороту свідчила, що лідери більшовиків почали побудову “держави диктатури пролетаріату” не враховуючи політичні інтереси впливових, більш масових партій соціалістичного спектру.

Враховуючи появу в Конституції СРСР 1936 р. норми про керівну та спрямованість роботи ВКП(б) та підтвердження її в ст. 6 Конституції СРСР 1977 р., історія становлення та діяльності Комуністичної партії в Росії (СРСР) стала об'єктом детального дослідження. В радянський період навіть започаткувалась галузь історичних знань “історія КПРС”.

Періодизація, основні тенденції історіографії історії Комуністичної партії дослідженні в узагальнюючій праці “Политические партии России: история и современность”¹.

Становлення однопартійної системи в СРСР стало предметом вивчення на початку 1960-х рр. Розглядалися основні причини припинення активної політичної діяльності “небільшовицьких” політичних партій. З огляду на ідеологічні постулати стверджувалося, що монополія Комуністичної партії в СРСР є вибором більшості населення країни, виявом демократії². Думка західних дослідників про встановлення в СРСР комуністичної диктатури проголошувалась “буржуазною фальсифікацією”.

З другої половини 1980-х – початку 1990-х рр. із розширенням доступу вчених до архівних фондів та введенням в науковий обіг нових доку-

ментів дослідники активно вивчали діяльність “небільшовицьких” партій, їх програмні документи, взаємовідносини з Комуністичною партією³.

З кінця 1970-х рр. практично єдиним ґрунтovним дослідженням щодо діяльності загальноросійських партій в Україні і українських соціалістичних партій була праця І.Ф.Кураса⁴. Написана з позиції “теорії класової боротьби”, вона стала певним проривом в оприлюдненні самого факту існування розлого українського соціал-демократичного руху. В кінці 1980–1990-х рр. в Україні активно досліджувалися взаємовідносини більшовиків та їх політичних опонентів у 1917 р.⁵. Публікації програмних документів українських партій дали змогу дослідникам оцінити державницькі прагнення та пропоновані шляхи розвитку українського суспільства⁶. Так, О.Висоцький, аналізуючи програмні положення УСДРП в 1917 р., стверджував, що здобуття Україною автономного статусу планувалося українськими соціал-демократами не через укладання взаємних договорів між національними частинами імперії та делегування частини їх повноважень “центрю”, а шляхом надання центральним органом влади в Росії, який представляє волю всеросійської революційної демократії, права України на автономію⁷. Таким чином, їх мета та завдання співпадали з загальноросійським соціал-демократичним та національно-визвольним рухом, водночас ставили себе в залежність від діяльності інших партій. Автоно-мія України та вирішення національного питання стали основою програмних положень і Української партії соціал-стів-революціонерів, яка у 1918 р. нараховувала близько 40 тис. членів⁸. О.Висоцький доводив, що істотна різниця між УСДРП та УПСР була лише в соціальній базі. Соціал-демократи робили ставку на пролетаріат як найбільш революційний клас через відсутність дрібнобуржуазного та власницького інтересу, есери головною рушійною силою революційних перетворень бачили трудове селянство, як найчисельнішу соціальну верству. Парламентській формі правління, яку обстоювали соціал-демократи, есери протиставляли “диктатуру трудової демократії”. Лідер УПСР М.Шаповал так роз’яснював це поняття: “...ми хотіли, щоб владу виконували лише трудові маси, організовані на засадах демократії”⁹.

Ще одним напрямом вітчизняної історіографії стало дослідження єврейського національного руху в 1920-х рр. В.Гусев, О.Козерод, І.Погребинська, І.Самарцев, Н.Горовська, О.Заремба та інші досліджували вплив комуністичних ідей в єврейському середовищі, громадську та політичну думку¹⁰. Р.Подкур окремо висвітлював роль ВЧК-ГПУ у ліквідації сіоністських організацій на початку 1920-х рр.¹¹. Публікації Ю.Шаповалом, В.Пристайком, В.Золотарьовим окремих документів фрагментарно висвітлюють участь ГПУ в ліквідації єврейського національного руху¹².

В 1996 р. діяльності національних партій на теренах колишньої Російської імперії була присвячена міжнародна конференція за участю істориків країн СНД, США, Фінляндії. Її матеріали стали основою видання “Істория национальных политических партий России”¹³.

При дослідженні встановлення однопартійної системи лише фрагментарно згадувалася роль колишніх радянських спецслужб. Слідуючи радянській історіографії, ВЧК-ГПУ, як каральний орган більшовицької партії, виходив на арену при потребі “захисту завоювання революції” і “придушення” та “ліквідації контрреволюційних заговорів дрібнобуржуазних партій”¹⁴. Натомість поза увагою залишався комплекс заходів щодо розколу, дискредитації політичних опонентів, інформаційного забезпечення партійно-державного керівництва, тощо.

Метою даної статті є дослідження ролі та методів діяльності ВЧК-ГПУ у становленні однопартійної системи в Україні на початку 1920-х рр. Для порівняння вивчається діяльність Полтавського (Лівобережжя) та Подільського (Правобережжя) губЧК – губвідділів ГПУ.

Джерельною базою дослідження стали документи Політбюро ЦК КП(б)У, місцевих партійних органів, циркуляри, періодичні інформаційно-аналітичні зведення, доповідні записи органів ВЧК-ГПУ. Чекісти інформували вище та місцеве партійне керівництво про діяльність “непролетарських” політичних партій, готували нариси історії виникнення та минулої політичної діяльності, досліджували програмові засади, організаційну структуру, в додатках подавалися збірки партійних документів тощо. Інформаційний відділ ВЧК-ГПУ готував також тематичні номерні “Бюлетені”, які під грифом “Секретно” розсилалися місцевим апаратам держбезпеки, іноді партійним лідерам.

Опубліковані, за ініціативи політичного керівництва радянської Росії, тенденційно підібрані матеріали розкритих ВЧК-ГПУ “контрреволюційних заколотів”, стенограми судових процесів мали довести громадськості “правильність” усунення політичних опонентів¹⁵. Водночас, ці матеріали стали основним фактичним матеріалом для науковців, який спровокував зробити хибні висновки щодо мети та завдань дрібнобуржуазних партій у політичному процесі 1917 – початку 1920-х рр.¹⁶.

Спираючись на заяву ЦК РСДРП(б), опубліковану у “Правді” 7 (20) лис_топада 1917 р., Е.Гімпельсон стверджував, що більшовики не мали на меті ліквідовувати соціалістичні партії, збереження багатопартійності малося на увазі у політичному процесі Радянської Росії. В заяві стверджувалося, що “перехід уряду з рук однієї партії в руки іншої радянської партії забезпечений без всякої революції, простим рішенням Рад, простими перевиборами депутатів в Раді”. Ця думка простежувалася в дек-

реті про право відклику делегатів, прийнятому ВЦВК 21 листопада (4 грудня) 1917 р.¹⁷.

Будучи жорстко централізованою партією, більшовики одразу взяли курс на тотальні революційні перетворення та формування монопартійної системи в державі. Вище політичне керівництво вважало радянські та державні установи, громадські організації допоміжними органами партії. Звичайно, що таке бачення повністю виключало не тільки діяльність, але і саме існування навіть соціалістичних партій.

Однак, боротьба більшовиків з соціал-демократами ускладнювалася рядом обставин. По-перше, спільність походження і основ ідеології, по-друге, спільна підпільна робота проти царизму, по-третє, традиційна популярність серед інтелігенції та селянства, по-четверте, особисті дружні, а іноді і родинні стосунки змушували більшовиків маневрувати.

Основним інструментом протидії діяльності небільшовицькому громадсько-політичному руху були ВЧК-ГПУ та їх місцеві органи. “Всеросійская Чрезвычайная Комиссия” створена 20 грудня 1917 р. як тимчасовий орган боротьби з можливим всеросійським страйком службовців¹⁸. Змусити вийти на роботу та виконувати посадові обов’язки сотні тисяч чиновників, від точності виконання яких залежали доставка продовольства, функціонування фінансової, транспортної, комунальної, медичної, соціальної системи, пошти та телеграфу, в листопаді-грудні 1917 р. стала основною проблемою більшовицької влади. Загроза паралічу державної системи стала цілком очевидною.

В критичній ситуації більшовицькі лідери змушені діяти радикально. В.Ленін вимагав жорстких заходів, фактично репресій¹⁹. Натомість, 18 грудня 1917 р. був розпущений Петроградський ВРК, який координував боротьбу з контрреволюцією і саботажем, мав під своїм впливом військові підрозділи та загони Червоної гвардії. В радянській історіографії цей факт був прокоментований так: ВРК був створений як штаб з підготовки революції, тому, “виконавши свої бойові завдання”, він самоліквідується²⁰. Трохи дивне, з першого погляду, рішення під час кризи.

У звіті ВЧК за перші чотири роки існування, за підписом М.Лаціса зазначалося: “Першу боротьбу з контрреволюцією прийшлося винести на собі петроградському Військово-революційному комітету. В числі контрреволюційних елементів перше місце займали псевдосоціалістичні партії. Військово-революційному комітету приходилося, в першу чергу, стикатися з ними. А у них були свої “плакальники” у складі ВРК в особі лівих есерів. Останні сильно гальмували боротьбу з контрреволюцією, висуваючи свою “загальнолюдську” мораль, гуманність і утримання від обмеження права свободи слова і друку для контрреволюціонерів. Для керівни-

ків Радянської влади ставало зрозумілим, що спільно з ними немислимо вести боротьбу з контрреволюцією. Тому висувається думка про створення нового органу боротьби, куди б не входили ліві есери. Виходячи з цих розмірковувань, 7 грудня (старого стилю) радою Народних Комісарів було прийнято.... постанову про організацію ВЧК...”²¹.

З огляду на позицію лівих есерів, для ліквідації саботажу чиновників було розроблено комплекс економічних заходів. Серед них – націоналізація банківської системи привела до припинення виплат страйкуючим, конфіскація продовольства з приватних складів поклала край постачанню продуктів чиновникам, арешти учасників страйку, показові судові процеси та конфіскації майна. Ці дії заходи дещо перервали глобальний саботаж. Але на засіданні РНК 27 січня 1918 р. Ф.Дзержинський таки запропонував проект декрету по боротьбі з саботажем та спекуляцією, який передбачав жорстокі заходи щодо саботажників. Невідомо, чому з пропозиціями Дзержинського не погодилися, а передали проект на доробку комісії, в яку, окрім голови ВЧК, входили нарком фінансів В.Менжинський та заступник наркома торгівлі та промисловості М.Бронський²². У кінці січня 1918 р. чиновників таки змусили вже просити дозволу вийти на робочі місця. Необхідність у прийнятті спеціального декрету відпала. Згодом, зважаючи на позицію лівих есерів, працівники деяких приватних банків, заручившись підтримкою голови Петроградської ради профспілок Д.Рязанова та члена колегії наркомату юстиції лівого есера В.Кареліна, в лютому 1918 р. просили РНК амністувати саботажників і допустити їх на робочі місця. Але більшістю голосів наркоми відхилили пропозицію щодо переговорів²³.

Паралельно розгортається ще один конфлікт в коаліції. 31 грудня 1917 р. відповідно до постанови РНК, ВЧК заарештувала членів “Союзу захисту Установчих зборів”, які намагалися відкрити самовільно засідання. Політичні опоненти більшовиків в черговий раз здійснили спробу передати владу легітимно обраним 25 листопада 1917 р. Установчим зборам. Більшовики, не отримавши переваги на виборах, розуміли Установчі збори як політичний інструмент передачі захопленої ними влади “...дрібно-буржуазним партіям”. Декретом Раднаркому від 9 грудня, підтвердженим постановою ВЦВК від 14 грудня, вони були розпущенні²⁴.

Коли один із лідерів партії лівих есерів, нарком юстиції І.Штейнберг, і член колегії наркомату юстиції В.Карелін без відома ВЧК звільнили арештантів, більшовицьке керівництво побачило зазіхання на владу. Виправдовуючи свої дії, І.Штейнберг на засіданні РНК 1 січня 1918 р. заявив, що політичні арешти мають здійснюватися лише з дозволу наркомату юстиції. Така позиція лівих есерів передбачала спробу поставити під конт-

роль діяльність не лише ВЧК, а й всю боротьбу проти політичних опонентів. Прекрасно зрозумівши суть тактичного ходу лівих есерів і маючи чисельну перевагу в РНК, постановою уряду від 1 січня 1918 р. більшовики заборонили втрутатися в дії ВЧК. В постанові підкреслювалося, що ВЧК, створена при Раді Народних Комісарів, наркомати юстиції та внутрішніх справ, комісії Петроградської ради мають право лише спостерігати за діяльністю Комісії. Контроль з боку Петроградської ради мотивувався тим, що діяльність ВЧК спочатку поширювалася лише на Петроград та його околиці. Всі конфліктні ситуації між цими органами мають розглядатися лише в РНК, причому без призупинення поточної діяльності ВЧК²⁵. Практично ВЧК отримала права наркомату і підпорядковувалася РНК та ВЦВК, перед яким звітувалася.

На політичному підґрунті згаданого конфлікту наголошував Ф.Дзержинський. Він зазначав, що радянська влада не була усталена, ЧК було дано загальну вказівку нещадної боротьби. "...Коли багато з нас і не з нас недооцінювали наших сил, коли вороги і опоненти наші збиралися з силами для того, щоб на Установчих зборах дати нам жорстокий бій, відняти владу від робітників і селян і передати її тим, які не хотіли поривати із закордонними "союзними" імперіалістами, які хотіли самостійність робітничо-селянської зовнішньої політики підпорядкувати волі інтересам союзних імперіалістів"²⁶.

Хоча більшовики з політичних і тактичних міркувань 21 січня 1918 р. пішли на включення до складу колегії ВЧК лівих есерів М.Ємельянова, В.Волкова, В.Александровича, П.Сидорова, більшість голосів членів Колегії ВЧК та РНК була у більшовиків. Ліві есери, не довіряючи більшовикам, намагалися зміцнити свої позиції у вищих органах влади, вимагали присутності своїх членів у всіх каральних та правоохранних органах. Вони прекрасно розуміли, що під час чергового політичного конфлікту замість переговорного процесу більшовики застосують ВЧК та інші силові структури як інструмент боротьби з політичною опозицією.

Нарком юстиції І.Штейнберг вимагав включити представників партії лівих есерів до ВЧК без обговорення і затвердження кандидатур на засіданні РНК. Ф.Дзержинський та інші члени РНК на засіданні 20 січня 1918 р. виступили проти цього. Було визнано за бажане призначення заступником голови ВЧК члена фракції лівих есерів, але всі кандидатури затверджувати лише на засіданні РНК.

М.Лаціс, характеризуючи обставини призначення лівих есерів у ВЧК, зазначав : "Тут... грава роль не відсутність тямущих працівників, а тиск лівих есерів, які почали боротьбу проти Надзвичайної комісії і вимагали участі в ній для контролю"²⁷. Але через меншість ліві есери позбав-

лялися можливості впливати на розвиток подій, хоча на засіданнях РНК вони постійно піднімали питання щодо обмеження компетенції ВЧК. 13 лютого 1918 р. в гострій дискусії між Ф.Дзержинським, В.Бонч-Бруевичем, І.Штейнбергом, В.Александровичем було остаточно визначено функції існуючих установ “розшуку і припинення”, “слідства та суду”. Більшовики пішли на поступки, зосередивши у ВЧК роботу по “розшуку, припиненню та попередженню злочинів”, залишивши подальше “впровадження справи, проведення слідства і передачі справи в суд” в компетенції слідчої комісії при Трибуналі. Водночас РНК вирішило поповнити обидві Комісії “енергійними товаришами”²⁸. На політичному компоненті органів держбезпеки наголошував Ф.Дзержинський. На його думку, це був період уголовства з “ворожими для радянської влади партіями” з єдиною метою – утримати владу, “...щоб не бути банкrotами у справі управління країною”²⁹.

Численні політичні дискусії між лівими есерами та більшовиками в РНК щодо шляхів розвитку країни, спроба лівоєсерівського заколоту 6–7 липня 1918 р. повністю визначили ідеологічну орієнтацію ВЧК на більшовицьку партію³⁰. За твердженням В.Менжинського, перший голова ВЧК Ф.Дзержинський постійно повторював: “ЧК повинна стати органом Центрального Комітету, інакше вона шкідлива, тоді вона виродиться в охранку або орган контрреволюції”³¹.

Така ідеологічно-кадрова реконструкція була конче необхідна для більшовиків з їх ідеєю концентрації зусиль, жорсткого централізованого підпорядкування партії всіх органів влади.

Спочатку у ВЧК діяльністю політичних опонентів займався контрреволюційний відділ. З створенням в червні 1919 р. секретно-оперативного відділу (з січня 1921 р. – секретно-оперативне управління) розпочалася цілеспрямована робота по припиненню функціонування політичних партій. Організаційну структуру секретного відділу секретно-оперативного управління повністю пристосували для реалізації цієї мети. Так, 1-е відділення займалося анархістами, 2-е – меншовиками, 3-е – правими есерами, 4-е – правими партіями, 5-е – лівими есерами, 6-е – духівництвом, 7-е – іншими партіями, 8-е – “осведомительське”, 9-е – робота проти єврейських партій³².

Вище партійно-державне керівництво вимагало від органів держбезпеки всебічної поінформованості у всіх сферах діяльності політичних партій і сил, з’ясування громадянської позиції, особистих якостей керівників її центральних і місцевих органів. Тому від “осведомителей”, що працювали в середовищі політичних партій, вимагалося висвітлення внутрішньопартійних дискусій, суперечок (аби в подальшому це можна

було використати для нейтралізації основних політичних фігур в партії); збір інформації особистого характеру про активних членів партії, про їх звички та взаємовідносини між собою тощо; інформування про вплив політичних партій на певні соціальні групи населення; збір інформації про зв'язки політичних партій з іншими регіонами; сприяння розпаду місцевих організацій політичних партій. В кінці 1921 р. за апаратом ВУЧК числилося 12 тисяч секретних співробітників³³. Зокрема на Поділлі на початок 1920-х рр. кількість агентури досягла 2219 осіб³⁴.

Керівництво ГПУ у своїх інформаційно-аналітичних зведеннях зазначало, що досить впливовою політичною силою у робітничому середовищі в Україні залишалась Російська соціал-демократична робітничча партія. На початок 1920 р. її члени очолювали ряд профспілок, мали своїх прибічників у середовищі залізничників, робітників, кустарів, інтелігенції³⁵.

Хоча хвиля репресій, судових процесів, що прокотилися протягом лю того-березня 1920 р. і зменшила активність членів РСДРП, політичне керівництво знову доручало чекістам рішуче посилити боротьбу проти соціал-демократів: політично неблагонадійні особи бралися на облік; за ними встановлювався постійний нагляд; збиралася компрометуюча інформація. Так, у лютому 1922 р. керівництво Полтавського губЧК констатувало, що в губернії налічувалося більше 60 членів РСДРП, з них 20 чол. проживало в м. Полтаві. Меншовики не проявляли політичної активності, однак знаходилися під постійним агентурним наглядом. “Освідомлювачі” встановили, що меншовик Маркман регулярно отримує із закордону “Социалистический вестник”; прибулий з Харкова Пумме відвідав авторитетних в минулому меншовиків³⁶.

Вжиті заходи змусили РСДРП ширше використовувати нелегальні методи роботи. Зокрема, Подільська губЧК у звіті за 1–15 березня 1922 р. повідомляла: “...меншовики продовжують свою діяльність, збираються на квартири у відомі дні, де читають різні доповіді і реферати”. Співробітники інформаційного відділення відзначили, зокрема, активну позицію меншовика Гольдберга на зборах друкарів з приводу збільшення тарифів ставок, що викликала підтримку робітників. В своїй промові він акцентував увагу на “неправильній політиці Радянської влади”, аргументуючи це заявю Шляпникова і Коллонтай до Комінтерну. Промова отримала підтримку у робітників, які після зборів в розмовах захоплювалися правдивістю його доводів. ВЧК санкціонувало арешт 25 березня 1922 р. активних подільських меншовиків Гольдберга, Лупинського, Іоффе³⁷.

Інформація місцевих апаратів ВЧК-ГПУ визначила подальші кроки вищого політичного керівництва Радянської Росії та України стосовно соціал-демократів. 4 червня 1923 р. ЦК РКП(б) в своїй директиві всім

губкомам і обкомам відзначив, що "...при повному розгромі і дезорганізації ліберально-буржуазних партій ...партія меншовиків є зараз єдиною організацією, яка хоче розгорнути роботу по всій території Союзу республік, яка має деякий нелегальний апарат, яка має деякі засоби... і яка зберегла деякі зв'язки серед робітників, молоді і студентства. Ця обстановина робить партію меншовиків на теперішній час самою значною силою на політичній арені, яка працює в напрямку буржуазної контрреволюції".

Членів РКП(б) зобов'язали при активізації меншовиків в порядку партійної дисципліни повідомляти органи ГПУ. Керівники партійних, радянських, кооперативних, профспілкових органів мали допомагати ГПУ у вилученні меншовиків з установ та організацій системи НКШС, НКПоштелю, НКПраці, НКВТ, НКЗС, а також трестів та вузів. Партийні комітети були повідомлені, "...що по лінії ГПУ також видані спеціальні інструкції на предмет боротьби з меншовиками. Партийним комітетам пропонувалося звернути особливу увагу на безперечне здійснення цих директив і надати всіляку допомогу органам ГПУ"³⁸.

Переслідування і гоніння з боку владних структур та підпорядкованих їм каральних органів прискорили процес розпаду РСДРП. У лютому 1924 р. Всеукраїнський з'їзд соціал-демократів затвердив постанову про остаточну ліквідацію меншовицьких осередків в Україні і позбавлення закордонної організації повноважень від українських організацій РСДРП.

Незважаючи на юридичне оформлення розпаду РСДРП, політbüро ЦК КП(б)У своєю постановою від 8 лютого 1924 р. зобов'язало ГПУ УССР продовжити і посилити боротьбу з діяльністю залишків меншовицьких організацій, не допустити можливості їх подальшого організаційного оформлення³⁹.

Інформаційно-аналітичні звіти підрозділів центрального апарату і місцевих апаратів в ряді випадків залишаються одним з нечисленних джерел для реконструкції діяльності місцевих організацій політичних партій. Так, в доповідній записці начальника секретно-оперативної частини Подільського губвідділу ГПУ Гаріна до Подільського губкому КП(б)У подаються відомості про діяльність УКП у 1922 р. В ній, зокрема, говорилося про історію утворення подільського осередку УКП в 1921 р., діяльність в регіоні члена ЦК Української комуністичної партії Симона, що згрупував навколо себе "антирадянські націоналістичні елементи", давалася характеристика активістам Рябоконю та Мукиду. Завдяки їх зусиллям за короткий час організація залучила значну кількість членів, сформувала мережу осередків в усіх повітах губернії. Головною базою УКП на Поділлі залишилася Брацлавщина, де при місцевій організації створили осередок комЮНУ.

В доповідній записці повідомлялося про заходи губвідділу ГПУ щодо нейтралізації укапістів. Вже в квітні 1922 р. за допомогою секретного апарату ГПУ керівництво місцевої організації УКП було розколоте на два утрупування чисельністю відповідно: 6 і 16 чоловік. Останні після розколу вступили до КП(б)У. Подільський губком УКП змусили утворити ліквідаційну комісію. Однак, розпустили лише Вінницьку організацію. Більшість осередків самоліквідувалися. Зокрема, колишні члени Кам'янець-Подільської організації УКП подали заяви про вступ до КП(б)У. Після розпаду місцевих організацій окремі активні члени Української комуністичної партії виїхали в інші міста: Симон – до Катеринославу, Кукниченко – до Полтави, Вихор – до Чернігова⁴⁰.

Подібні доповідні записи готовилися на основі повідомлень секретних співробітників. Так, уповноважений по політичним партіям, отримавши відповідну інформацію у вересні 1921 р., повідомляв Подільський губком КП(б)У про конфіденційну розмову між лідерами УКП Яровим та Яворським. Вони обговорювали майбутні кроки партії. Особлива увага акцентувалася на висловлюваннях Яворського: "...Докласти всіх зусиль для того, щоб втягнути в свою роботу весь орган народної освіти і поставити його під вплив УКП таким чином, щоб він доклав всіх зусиль на селі серед селян, а не серед вінницької бюрократії. Тоді ми будемо вільно перетягувати селян на свій бік, а це дає можливість провести за допомогою виборів членів УКП в органи влади, тоді ми зарекомендуємо себе так, що не будемо боятися ні ЧК, ні КП(б)У тому, що ми за собою маємо силу українського пролетаріату". Дещо іншої позиції дотримувався Яровий, який обережно зауважив: "...Зараз їхати на село – перестріляють бандити, крім того на місцях переслідує КП(б)У"⁴¹. На жаль, автору не вдалося встановити, хто з двох лідерів осередку УКП доповів про конфіденційну розмову уповноваженому ГПУ.

В лютому 1922 р. Полтавська губЧК теж констатувала розкол в губернському осередку УКП. Член губкому Іван Запара подав заяву до ЦК УКП про вихід з партії через її повну неспроможність. За агентурними даними, інший авторитетний член губкому – Надія Омельченко, теж на шляху до виходу з партії. Водночас, дещо несподіваною для чекістів була реакція на розкол тих членів УКП, які намагалися продовжувати політичну роботу серед населення. Деякі місцеві осередки, зокрема у Кобеляцькому повіті, почали "схилатися в бік українського шовінізму" і виступати проти радянської влади⁴².

Активність місцевих осередків Української комуністичної партії викликала роздратування вищого політичного керівництва республіки, яке своєю постановою від 26 січня 1923 р. акцентувало увагу на необхідності

активізації зусиль ГПУ УСРР, спрямованих проти різних політичних партій і в т.ч. УКП. Тому для проведення оперативної роботи виділили додаткові кошти⁴³.

На початку 1923 р. ГПУ розпочало енергійну роботу по нейтралізації політичних угрупувань анархістів. За інформацією уповноваженого Кам'янець-Подільської секретної групи, анархісти Шлякман, Дриккер, Малайдах вороже ставилися до Комуністичної партії, проводили антирадянську агітацію серед населення. Для контролю за політичною діяльністю згаданих осіб секретною групою завербували брата відомого київського анархіста. Досить швидко почали надходити відомості про активну діяльність останніх і зв'язки їх з київськими анархістами, представлено оригінал відозви та явки анархістів.

Секретну групу ГПУ проінформували про вчинок анархіста Вассермана на лекції стосовно антирадянської діяльності анархістів та їх зв'язок з білогвардійцями та кримінальними бандитами, влаштований Кам'янець-Подільським окружним комітетом КП(б)У. Як свідчив інформатор, Вассерман виправдовував махновщину і закликав присутніх знайомитися з анархістською літературою. Відзначаючи активізацію політичної діяльності анархістів, губвідділ ГПУ наказав заарештувати їх ватажків. Однак, під час слідства виявилося, що завербований секретний співробітник просто спровокував дії анархістів в Кам'янець-Подільській округі. Однак і цього, на думку уповноваженого секретної групи, достатньо для їх адміністративного вислання за межі губернії⁴⁴.

Губернський відділ ГПУ звільнив анархістів, залишивши під арештом лише секретного співробітника. Його притягнули до відповідальності за провокування активної політичної діяльності згідно наказу №2 начальника Центрального управління надзвичайних комісій України В.Манцева від 15 січня 1921 р., який забороняв секретним співробітникам бути організаторами антирадянських акцій⁴⁵. З прийнятим рішенням не погоджувався уповноважений Кам'янець-Подільської секретної групи, який вважав, що авторитет анархістів та їх вплив на населення зріс після звільнення з-під арешту⁴⁶.

Полтавська губЧК теж активно відстежувала та протидіяла діяльності анархістів. В лютому 1922 р. зареєстровано 10 чол., співчуваючих анархістам, виявлений новий осередок на чолі з робітником-металістом Усовим на Полтавському чавуноливарному заводі. Робітники відкрито позиціонували себе анархістами, критикували економічну політику більшовицького уряду, “намагаючись дискредитувати владу”. Особливе занепокоєння викликало захоплення ідеями анархізму учнів місцевих навчальних закладів. Хоча чекісти оцінювали листівки молодих анархістів як

“специфічні, які мають школлярський відтінок”, та скептично ставилися до їх агітаційно-пропагандистської діяльності, сам факт поширення ідей анархізму у молодіжному середовищі змушував до проведення оперативних заходів⁴⁷.

Жорстко і безкомпромісно боролися співробітники ВЧК-ГПУ проти партії есерів. В її активізації на початку 1920-х рр. не останню роль зіграла телеграма секретаря ЦК РКП(б) В.Куйбишева, надіслана всім губкомам і обкомам партії. В ній повідомлялося, що у Москві відбудеться судовий процес над правими есерами. Але “...міжнародна буржуазія і 2 Інтернаціонал мобілізує свої сили, щоб завадити розкриттю перед обличчям всіх трудящих Росії і всього світу партії есерів, як партії міжнародного імперіалізму і вітчизняної контрреволюції”.

Зважаючи на резонанс процесу, губкоми КП(б)У зобов’язувалися зібрати на місцях всі відповідні компрометуючі матеріали на ПСР. На засіданні 23 травня 1922 р. бюро Подільського губкуму постановило, що всі члени партії – вихідці з партії есерів – мають надати інформацію про зрадницьку діяльність есерів. Але губком партії ніякої компрометуючої інформації не отримав. Всі колишні есери наді slали листи, в яких запречували контрреволюційну діяльність партії⁴⁸.

Для протидії більшовицькій диктатурі соціалістичні партії об’єднували зусилля. Полтавський губвідділ ГПУ в квітні 1922 р. проінформував керівництво і губком КП(б) про спроби місцевого осередку партії лівих есерів-максималістів створити бюро щодо злиття з синдикалістами⁴⁹. Посилив впевненість у об’єднавчому процесі представник ЦК максималістів Стрельцов. На загальних зборах Полтавського осередку він поінформував про скликання в березні місяці Всеукраїнського з’їзду партії⁵⁰.

Неспокій у керівництва ГПУ викликала можливість об’єднання соціалістів перед реальною небезпекою фізичного знищення. Колегія ГПУ націлювала співробітників місцевих апаратів та агентуру на поглиблennя розколу в соціалістичному русі. На думку Д.Б.Павлова, у 1922 р. вони бачили безпосередню загрозу в об’єднавчих процесах перед есерів. Тому начальник секретно-оперативного управління В.Менжинський вимагав “всі сили “осведомлення” направити на те, щоб не дати об’єднатися есерівським угрупуванням” і “розвідити їх об’єднавче спрямування”⁵¹. Полтавським лівим есера не вдалося протидіяти більшовикам. Розкладницька робота агентури та силові акції ГПУ настільки вплинули на партійців, що деято з них “обуржуазився”: почали відвідувати церкву та дотримуватися релігійних обрядів, “купували міщанські речі, як то рояль та ін.”. На думку уповноваженого політгрупи Полтавського губвідділу ГПУ, “партия відзначається не революційністю, а міщенством”⁵².

Керівництво ГПУ України вимагало у звітах обов'язково вказувати чисельність місцевих партійних осередків за окремою статистичною формою (для прикладу див. таб.1).

Таблиця 1. Інформація про рух особового складу Полтавської організації лівих есерів-синдикалістів станом на 1 березня 1922 р.

	Активних членів	Рядових членів	Співчутваючих	Безпартійних, які надають послуги	Випадково взятих на облік
Всього стоїть на обліку на 1.02. 1922 р.	9	14	1	4	10
Прибуло	2	-	6	4	3
Вибуло	4	-	-	-	-
Арештовано	-	-	-	-	-
Переміщено з губернії	-	-	-	-	-
Всього стоїть на обліку на 1.03. 1922 р.	7	14	7	8	13

Схожа ситуація склалася з есерами у Подільській губернії. В кінці 1923 р. уповноважений Кам'янець-Подільської секретної групи ГПУ дозвідав, що у місті налічується лише 12 есерів, серед яких налагоджено надійне інформування. Всі вони ніякої політичної роботи не ведуть, займаються своїми дріб'язковими справами. Нічого спільногоміж собою не мають, крім розмов про минулу політичну роботу⁵⁴.

Таким чином, на початку 1920-х рр. ВЧК-ГПУ стали інструментом у ліквідації “непролетарських” партій. Реалізація оперативних заходів (розкол, дискредитація, звинувачення в контрреволюції, арешт, адміністративне вислання, тюремне ув’язнення) забезпечили панівне становище місцевих організацій КП(б)У в політичному житті регіонів. З фізичним знищеннем в період “великого терору” колишніх лідерів та ідеологів “непролетарських” партій політична суспільна думка в СРСР обмежувалася лише марксистсько-лєнінською ідеологією.

Політбюро ЦК РКП(б) було єдиним органом, який направляв і керував державним репресивним апаратом, приймав політичні рішення про початок кампанії з ліквідації партій, визначав міру покарання, умови дострокового звільнення тощо. Маючи необмежену владу і керуючись принципом “революційної доцільності”, політбюро визначало долі сотень тисяч громадян.

Майбутні дослідження слід зосередити на взаємовідносинах ВЧК-ГПУ та українських, єврейських партій різного політичного спрямування.

Примітки

1. Политические партии России: история и современность. – М.: “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2000.
2. Див.: Гимпельсон Е.Г. Путь к однопартийной диктатуре // Отечественная история. – 1994. – №4/5. – С.94-110; Див. також: Колин В.В. Банкротство буржуазных и мелкобуржуазных партий в период подготовки и победы Великой Октябрьской социалистической революции. – М., 1965; Гусев К.В. Крах мелкобуржуазных партий в СССР. – М., 1966; Спирин Л.М. Классы в партии в гражданской войне в России (1917–1920 гг.). – М., 1968; Его же. Крушение помещичьих и буржуазных партий в России (начало XX века – 1920 г.). – М., 1977; Малашко А.М. К вопросу об оформлении однопартийной системы в СССР. – Минск, 1969; Сивохина Т.А. Крах мелкобуржуазной оппозиции. – М., 1973; Буржуазные и мелкобуржуазные партии России в Октябрьской революции и гражданской войне. – М., 1980; Непролетарские партии России. Урок истории. – М., 1984.
3. Непролетарские партии России. Урок истории. – М., 1984; Тарновский К.Н. О некоторых особенностях формирования непролетарских партий в России (Непролетарские партии России в трех революциях). – М., 1989; Шелохов В.В. Идеология и политическая организация российской либеральной буржуазии. – М., 1991 и др.
4. Куфас И.Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. – К.: Наукова думка, 1978.
5. Гамрецький Ю.М. Більшовики та їх політичні противники на Україні в 1917 р.: співвідношення сил // Український історичний журнал. – 1987. – №11. – С.66; Кокін С.А., Мовчан О.М. Ліквідація правосербівської і меншовицької опозиції в Україні в 1920–1924 рр. – К., 1993; Мельник О.О. Ставлення українських політичних партій до всеросійських та українських установчих зборів (березень 1917 – квітень 1918 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1995; Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. – Тернопіль, 2000.
6. Українські політичні партії кінця XIX–XX ст.: програмові та довідкові матеріали / Упор. В.Шевченко та ін. – К.: Консалтинг Фенікс, 1993.
7. Висоцький О.Ю. Українські національні партії початку ХХ ст.: соціалістичний сегмент УСРДРП та УПСР у компаративістському вивченні. – Дніпропетровськ, ДДФЕІ, 2001. – С.32.
8. Див.: Українські політичні партії кінця XIX–XX ст. – С.127; Висоцький О.Ю. Названа праця. – С.66.
9. Висоцький О.Ю. Названа праця. – С.42.
10. Гусев В.И. Бунд, Комфарбанд, євсекції КП(б)У: місце в політичному житті України (1917–1921 рр.) – К.: Асоціація “Україно”, 1996; Козерод О.В. Переломные годы. Еврейская община в первое послевоенное десятилетие (1919–1929 гг.). – Харьков: Еврейский мир, 1998; Погребинская И. Документы по истории еврейских

политических партий и молодежных организаций в архивах г.Киева // Євреї в Україні. – К.,1997. – С.30-37; *Погребинська І., Самарцев І.* Євреї в Україні. XIX – початок століття: історико-економічний аналіз // Єврейські політичні партії та рухи в Україні в кінці XIX–XX ст.: Документи та матеріали. – К., 2002. – С.11-23; *Горовська Н., Заремба О.* Основні напрямки єврейської громадської та політичної думки (кінець XIX–XX ст.) // Єврейські політичні партії... – С.24-46.

11. *Подкур Р.Ю.* Діяльність ВЧК-ГПУ у ліквідації сіоністських організацій у середині 20-х рр. ХХ ст. // Наукові записки Кам'янець-Подільського держуніверситету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2004. – Т.13. – С.195-213.

12. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи // Ю.Шаповал, В.Пристайко, В.Золотарьов. – К.: Абрис, 1997; *Шаповал Ю.* Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К.: Генеза, 2001.

13. История национальных политических партий России. – М., 1997.

14. Див.: *Голиков Д.Л.* Крушение антисоветского подполья в СССР. В 2-х кн. – М.: Политиздат, 1986. – Кн.1; Кн.2. та ін.

15. Красная книга ВЧК. 2-е изд. – М.: Политиздат, 1989. – Т.1; Т.2. та ін.

16. Див.: Политические партии России: история и современность". – М.: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 2000. – С.38-40.

17. *Гилпельсон Е.Г.* Путь к однопартийной диктатуре. – С.96.

18. В.И. Ленин и ВЧК. Сборник документов (1917-1922 гг.). – М.: Политиздат, 1975. – С.33-37.

19. Там же. – С.34-36.

20. Там же. – С.34.

21. *Леонов С.В.* Создание ВЧК: новый взгляд // Российские спецслужбы: история и современность. Материалы Исторических чтений на Лубянке. 1997–2000. – М.: Изд-во X-History, 2003. – С.123-124.

22. В.И. Ленин и ВЧК. Сборник документов (1917–1922 гг.). – М.: Политиздат, 1975. – С.52-53.

23. Там же. – С.57.

24. Декреты Советской власти. Т.1. – М., 1956. – С.159, 171.

25. В.И. Ленин и ВЧК. Сборник документов (1917–1922 гг.). – М.: Политиздат, 1975. – С.39-44.

26. *Дзержинский Ф.* О деятельности ВЧК. Доклад на заседании ВЦИК 17 февраля 1919 г. Избранные произведения. В 2-х томах. Т.1. 1897–1923. – М.: Политиздат, 1977. – С.182.

27. Там же. – С.51.

28. Из истории ВЧК. Сборник документов (1917–1921 гг.). – М.: Госполитиздат, 1958. – С.91.

29. *Дзержинский Ф.* О деятельности ВЧК. Доклад на заседании ВЦИК 17 февраля 1919 г. – С.182.

30. *Петерс Я.* Пролетарский якобинец // О Феликсе Дзержинском: Воспоминания, очерки, статьи современников. – М.: Политиздат, 1987. – С.95.
31. *Менжинский В.Р.* Рыцарь революции // О Феликсе Дзержинском: Воспоминания, очерки, статьи современников. – С.179.
32. *Кокурин А., Петров Н.* ВЧК (1917–1922) // Свободная мысль. – №6. – С.109.
33. *Семененко В.И.* Слепая верность: из истории Всеукраинской ЧК // Провинциальная ЧК. – Харьков, 1994. – С.23.
34. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВінО). – Ф.П-1. – Оп.1. – Спр.57. – Арк.21.
35. *Мовчан О.М.* Придушення меншовицької опозиції в професійному русі в Україні (1920–1924 рр.) // Український історичний журнал. – 1993. – №2/3. – С.31.
36. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф.П-9032. – Оп.1. – Спр.50. – Арк.14 зв.
37. ДАВінО. – Ф.П.-1. – Оп.1. – Спр.55. – Арк.29 зв., 49 зв.
38. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф.П-3. – Оп.1. – Спр.585. – Арк.34-35
39. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.16. – Спр.1. – Арк.21.
40. ДАВінО. – Ф.П.-1. – Оп.1. – Спр.56. – Арк.16.
41. Там же. – Арк.17-18.
42. ДАПО. – Ф.П-9032. – Оп.1. – Спр.50. – Арк.15.
43. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.40. – Арк.11.
44. ДАВінО. – Ф.П.-1. – Оп.1. – Спр.58. – Арк.16.
45. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.640. – Арк.21, 21 зв.
46. Там же. – Спр.146. – Арк.8.
47. ДАПО. – Ф.П-9032. – Оп.1. – Спр.50. – Арк.14-15.
48. ДАВінО. – Ф.П.-1. – Оп.1. – Спр.146. – Арк.8.
49. ДАПО. – Ф.П-9032. – Оп.1. – Спр.50. – Арк.3.
50. Там же. – Арк.4.
51. *Павлов Д.Б.* Большевистская диктатура против социалистов и анархистов 30-х годов. – М.: РОССПЭН, 2000. – С.7.
52. ДАПО. – Ф.П-9032. – Оп.1. – Спр.50. – Арк.4.
53. ДАВінО. – Ф.П.-1. – Оп.1. – Спр.58. – Арк.18.

Резюме

Исследуется роль и методы деятельности ВЧК-ГПУ в становлении однопартийной системы в Украине в начале 1920-х гг.

Ключевые слова: ВЧК-ГПУ, однопартийная система.